

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВИЙ АНАЛІЗ СКЕЛЬНИХ МОНАСТИРІВ ПОДІЛЛЯ

Ключові слова: скельний монастир, храм, культові споруди, сакральний об'єкт, сакральний туризм, особливості розміщення, духовна та культурна спадщина.

Вступ. Постановка проблеми. Скельні монастирі є унікальними й неповторними сакральними об'єктами, що проіснували сотні, а інколи й тисячі років. На Поділлі знаходиться велика кількість скельних (печерних) монастирів. Більша частина яких знаходиться на скелястих берегах Дністра. Свого часу їх налічувалося близько двадцяти. На сьогодні скельні монастирі Поділля відроджуються і стають духовними обителями для тисяч християн, які здійснюють паломницькі походи та екскурсії. Актуальність дослідження скельних монастирів в останні роки невпинно зростає, що зумовлено їх величною історією, розташуванням на мальовничих просторах середньої течії Дністра, величною історією та розвитком релігійного туризму краю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання щодо історії становлення і сучасного стану розповсюдження релігійних вірувань, сакральних об'єктів і відповідних інституцій, їх функціонування висвітлено у навчальних посібниках та монографіях, авторами яких є О.І. Шаблій, Л.Т. Шевчук, С.В. Павлов, К.В. Мезенцев, О.О. Любіцева, О. Бейдик, О. Мацюк, Т. Христов та ін. Суспільно-географічне дослідження скельних монастирів Поділля тісно пов'язано з історичними матеріалами та краєзнавчими дослідженнями. Скельні монастирі Поділля досліджували та описували відомі дослідники ХІХ – початку ХХ ст. В першу чергу варто згадати роботи істориків та краєзнавців краю В. Антоновича, Ю. Блажевича, І. Винокура, П. Горішнього, О. Лотоцького, О. Пламеницької та ін., які у своїх працях розглядали історію конкретного монастиря, або певної групи монастирів. Найбільш вагомий внесок у дослідженні монастирів Поділля належить Євтиму Сіцінському, автору монографії «Материалы для истории монастырей Подольской епархии», у якій проаналізовано значні матеріали про їх виникнення та духовно-просвітницьку діяльність. Сучасні дослідники сакральних об'єктів Поділля І. Винокур, П. Горішній та ін. подали опис Бакотського і Бушанського скельних монастирів, А. Артюх і А. Мацкевич – печерних культових пам'яток Дністровського каньйону.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Метою даного дослідження є визначення ролі скельних монастирів, як визначних духовних

(сакральних) об'єктів Поділля та їх використання для потреб сакрального туризму.

Виклад основного матеріалу. У середній течії Дністра з давніх-давен оселялися та жили люди, які обирали ці живописні та неприступні для ворогів місця для своїх поселень та заснування святих місць. Вони залишили по собі різноманітні предмети матеріальної культури, серед яких варто відзначити скельні монастирі, частина яких проіснувала багато сотень років та збереглася до тепер.

Саме ж слово «Монастир» своїм походженням зобов'язане древнім грекам, які мали па увазі під цим поняттям обпиши монахів, що ведуть пустельницький спосіб життя й дотримуються єдиних правил поведінки (або уставу). А що стосується християнських, то повелося вважати – перші поселення пустельників датуються лише IV століттям. І саме як печерні. Загально визнано, що таким першим християнським монахом (від грецького – одинокий) був преподобний Антонів Великий (бл. 251-356) [3. - С.117].

Виникнення скельних монастирів має ряд факторів, серед яких варто відзначити природні (природні умови, географічне положення, геологічні породи, мальовничі краєвиди), історичні, соціальні, суспільно-політичні.

Місце для скельного монастиря обиралося на горі або у високій скелі. Це пояснюється кількома причинами. Першою з них є, напевно, язичницька традиція, згідно якої моління на високих горах, тобто ближче до неба. Саме тому ідолів, наприклад, Перуну чи Святиводу ставили на високих пагорбах. Доказом запозичення цього звичаю є те, що в дуже багатьох випадках християнські храми розміщувались на місці давніх язичницьких капищ. Важливе значення для виникнення печерних монастирів мала Євангельська оповідь про народження Ісус-Христа у Віфлеємській печері, яка стала місцем прощі всіх християн світу. Тому печерні християнські монастирі зустрічаються не лише на Поділля, але й в Криму, біля Єрусалима, в Греції, Італії, Болгарії, Туреччині (Каппадокії), Грузії та інших місцях. Іншою причиною печерної традиції було переслідування перших християн іновірцями, у зв'язку з чим ті змушені були ховатися у недоступних і захищених місцях. Можливо, саме тому перші християнські монастирі на Поділлі й на Русі виникали як печерні. Зі становленням християнства та з розвитком монастирського життя вони перетворювались у наземні культові споруди. Наприклад, такими є Києво-Печерська Лавра, Свято-Троїцький монастир біля Сатанова тощо.

Інший аспект вибору місця – літологічний. Для монастиря обиралася не будь-яка висока й недоступна скеля, а з наявністю у ній природних (карстових) заглиблень, які можна було б шляхом додаткової обробки пристосувати під келії. При відсутності таких, придатними для закладання монастиря були скелі з м'якими породами, в яких примітивними знаряддями праці можна було висікти штучну печеру. Тобто породи або повинні мати здатність до

карстування (як у випадку Непоротівського і Лядівського монастирів), або легко оброблятися (породи Бакотського і Лядівського монастирів) [4].

Важливе значення в монастирському будівництві мали і гідрогеологічні умови, зокрема, наявність джерел питної води, яка не тільки задовольняла спрагу самих іноків, але й відіграла важливу «економічну» роль. Після виникнення монастиря такі джерела ставали святими і набували цілющих властивостей. Вони сприяли збільшенню кількості паломників, на пошертви яких монастирі в основному й існували.

Вирішальне значення належить чинникам історичним. В середні віки по Дністру проходив важливий торговельний шлях. В той час сам Дністер і його притоки були більш повноводними, що забезпечувало безперешкодний прохід торговельних суден із зерном, медом, ремісничими товарами тощо. Вздовж цього шляху, очевидно, цілком стихійно проникали й оселялися перші християни, виникали перші християнські печерні монастирі, а з ними поширювалась і християнська віра [4].

Використовувати ж подністровські печери системно під культові язичницькі храми почали, швидше за все племена тиверців та уличів. Язичники з числа них місцевих племінних союзів на певних етапах облаштовувались і залишали власний слід у печерах лише після чергових природних катаклізмів, тоді, як їх полишили попередні господарі. Звернімося до одного прикладу. Так, до наших днів добре збереглися рештки такої язичницької святіші поблизу села Буша, розташованого за течією Дністра нижче. Там, у печері, що є унікальним язичницьким скельним храмом з ритуальним рельєфом, виникнення якого датується початком першого тисячоліття, на вапняковій стіні виявлені імена богів Перуна та Хорса. Центральна частина зображення, що дивом дійшло до наших днів, – складний символічний рельєф. На ньому між «світовим деревом» і рогами оленя вирізьблена дощечка зі знаками, схожими на письмена. Подібного капища з різьбленим по каменю настінним рельєфом в Європі більше немає жодного...

А загалом фахівці пов'язують початок «найінтенсивнішого» освоєння таких печер людиною з льодовиковим періодом, вважаючи, що він розпочався близько XVII тисячоліття до н.е., коли трапилася остання хвиля найбільшого похолодання в Європі. Отож, печери незмінно й надійно служили житлом, разом з тим, і місцем поховання, храмом або святилищем [3. – С. 116].

Монастирське життя християнського Сходу на самому своєму початку здебільшого базувалось на використанні печер. То був своєрідний арійсько-християнський звичай і, згідно з ним, всі печери облаштовувались або з горі, або у високому березі ріки, в скелях, чи будь-якому кам'янистому утворенні, яке здіймалось над рівниною. Значною мірою прискорювала їх освоєння та обставина, що в перших християнських общинах не було єдності з цілого ряду питань віровчення та організації релігійного життя. Поступово не призводило

до того, що окремі віруючі почали залишати мирське життя й приймати чернече, ставали пустельниками [3. – С. 117].

Сучасний краєзнавець Ю. Блажевич, досліджуючи скельні монастирі Поділля, зазначив, що часто християнські скельні монастирі виникали на місцях колишніх релігійних центрів язичників, їхніх капищ та осередків [5. – С.67].

Вітер і вода сформували тут своєрідний сюрреалістичний ландшафт, і може лише інколи здатися, що деяких форм цим скелям надавали люди. Втім, інші (наприклад печери і печерні церкви), дійсно, результат людської праці [3. – С. 113].

В. Б. Антонович в розвідці «Про скельні печери на березі Дністра у Подільській губернії» зробив висновок, що печери по Дністру потрібно умовно розділити на дві групи: печери природні, утворені умовами рельєфу, цікаві тим, що пов'язані з перебуванням первісної людини періоду пізнього палеоліту та її діяльністю (такими він вважав печери біля сіл Негіна, Студениця, Нагоряни; первісні знаряддя праці з Нагорян є в обласному краєзнавчому музеї), та печери, створені людиною в нову історичну епоху для соціально-культурних потреб (як-от печери біля Жванця, Бакоти, Лядови, Буші).

В. Антонович відносив наддністрянські печери до християнського часу. Вони були висічені у порівняно м'яких скельних породах християнами-пустельниками. Він вважав, що архітектура давньої Лядовської печерної церкви Усікновіння Глави Іоана Предтечі заслуговувала на особливу увагу як цікавий зразок давнього скельного монастиря [6].

З виникненням монастирів почався рух паломництва до них. Паломництво – наслідок духовних потреб віруючих. Пустельники ставали уособленням Божественної волі, а тому до них і линули віруючі: хто з надією па зцілення, хто з метою залучення до Бога й отримання прощення та підтримки. Особливо, від ігумена – настоятеля монастиря, що з грецької «правлячий», «проводир». А в найбільших монастирях – від архімандрита, тобто від грецьких слів «влада», інша етимологія, з тієї ж грецької – «начальник печери» [3. – С. 119].

На скелястих берегах Дністра найкраще збереглися найбільш відомі монастирі Пониззя – Бакотський, Непоротівський та Лядовський скельні чоловічі монастирі. Менш відомими й мало дослідженими є Сокілецький та Субочський монастирі. Існує також близько десятка печер чи їх залишків, які мають культове призначення. Велика кількість таких утворень було знищено в результаті природних обвалів, навмисних чи випадкових людських діянь.

До найвідоміших і найбільш стародавніх належить Бакотський монастир. Він знаходиться за 3 км на захід від с. Гораївка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області в урочищі Монастирисько. Розмістився монастир в центральній частині Білої гори. Виникнення цього монастиря пов'язане з існуванням тут в середньовіччі міста Бакота, яке розташоване на лівому березі

Дністра. В XII-XIII ст. це місто було адміністративним і культурним центром Поділля.

Перша згадка про Бакотський монастир зустрічається в «Літописі великих князів Литовських» (XIV ст.). Довгі роки обитель існувала, проте з роками про неї почали забувати, оповідаючи лише легенди та перекази. Пошуки монастиря у 1883 році розпочав професор Володимир Антонович. Спустившись з Білої гори, він розвідав верхню частину монастиря.

Бакотський Свято-Михайлівський скельний монастир було розкопано і освячено Димитрієм у 1893 році. Монастир став місцем паломництва, як і Почаївський. В той час, коли було встановлено державний кордон по Дністру між Україною та Румунією, прикордонний режим припинив паломництво до 1940 року – поки кордон не повернувся на річку Прут. З 1941 по 1961 рік монастир діяв як храм і був закритий атеїстами. Дерев'яні конструкції монастиря спалено, матеріальні цінності скинуто у Дністер.

Лише з 1993 року почалося відродження духовного служіння у Бакотському монастирі. Щороку, на Свято Маковея або на перший Спас (14 серпня), у монастирі приїздить велика кількість віруючих на святкові богослужіння.

Бакотський скельний монастир, що розташований в урочищі Монастирище на мальовничому березі Дністра має величезне історико-культурного значення. Мальовнича природа національного природного парку «Подільські Товтри», на території якого знаходиться Бакота, приваблює сюди тисячі паломників та туристів. Останніми роками Бакота перетворилася на місце масового паломництва. На свято Маккавея звідусіль з'їжджаються миряни і духовенство до монастиря, де проводиться богослужіння.

Один з найдорогоцінніших скельних монастирів не лише Поділля, а й усієї України за своєю християнсько-історичною значимістю є древній Лядівський печерний монастир. Його нерідко називають «Подільським Афоном», який розташований на високій скелі з «цілющими» джерелами. Він знаходиться на південно-західній околиці села Лядова, що у Могилів-Подільському районі Вінницької області. Розмістився Лядівський монастир в лівому береговому схилі Дністра за 0,5 км нижче устя р. Лядови.

В порівнянні з іншими скельними монастирями, культурно-історичне значення Лядівського монастиря, найбільш досліджене, особливо після виходу книги В.В. Давиденка «Монастир».

Лядівський монастир має власну тисячолітню історію існування. Територія, де розміщується Лядівський монастир освоювалась ще з часів палеоліту. Про це свідчать чисельні знахідки кам'яних знарядь праці недалеко від Лядови та в Нагорянських печерах. З XI ст. розпочинається християнська доба освоєння лядівських скель. Згідно легенди, в 1013 р. Антоній Печерський – засновник православного чернецтва на Русі, повертаючись по Дністру з Афона, де він отримав чернечий постриг, до Києва, висік у лядівському вапняку келію й певний час у ній жив, проповідуючи християнство.

На території храму збереглися печери, могили ченців та храми, об'єднані у печерний ансамбль храми Преподобного Антонія, Усікновення Глави Іоанна Предтечі, Святої великомучениці Параскеви, що висічені у скелях монахами сотні років тому. Внизу під храмовою горою є три джерела.

Уже сьогодні монастир крок за кроком відроджується. Крім того, відповідно до пункту 24 частини 1 статті 43 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», на виконання розпорядження голови обласної Ради від 27 вересня 2007 року №165 "Про обласний конкурс «Сім чудес Вінниччини», обласна Рада визначила Лядівський Свято-Усікновенський скельний чоловічий монастир XI ст. Української Православної Церкви визначити одним з «Семи чудес Вінниччини».

У дні храмових свят монастир переживає справжнє паломництво. Щороку, за традицією просто неба під монастирською горою на березі Дністра, у святковій літургії, присвяченій до дня заснування монастиря беруть участь десятки священиків і близько тисячі паломників. Монастир має готель для розміщення паломників. Також відбувається велопаломництво. А паломницькі поїздки з м. Вінниця відбуваються щонеділі.

На Поділлі також розташовано ряд менш відомих скельних монастирів, які менш розкопані, ще не зовсім відродженні, проте екскурсії до цих мальовничих місць варто здійснювати. Так в оклицях Бучацького району Тернопільської області в районі Берем'янського каньйону на Червоній Горі розташований скельний монастир (XII ст.). На правому березі р. Стрипи в с. Сокілець знаходиться дерев'яна церква (XVIII ст.), під нею на схилі гори - печера ченців.

Також в Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області існує Субічський скельний монастир, що відомий з XVI в. Його називають "молодшим братом" Бакотської монастиря. Відроджений завдяки зусиллям місцевого жителя Н. Семенюка. В урочищі Монастирище на 40-метровій висоті над Дністром збереглися три невеликі печери. Перед печерами - майданчик шириною близько 2 м. До печерам від каплиці на краю села Субіч веде 800-метровий крутий спуск по вузькій стежині, дорогою є кілька джерел. З гори Монастирище відкривається захоплююча панорама Дністра.

Визначною духовною пам'яткою Вінниччини є Бушанський скельний комплекс (с. Буша Ямпільського району). Пам'ятка стала відома завдяки наскельному рельєфу, відкритому В.Б. Антоновичем в 1883р. Більшість вчених віднесли цю цікаву пам'ятку до категорії давньослов'янського язичницького храму. І. С. Винокуром досліджено, що в приміщенні № 4 цього комплексу знаходилась келія ченця-самітника, що вірогідно жив тут у XVI ст. На сьогодні пам'ятку відвідують тисячі туристів.

Отож, скельні монастирі Поділлі є унікальними пам'ятками культури нашого народу, складно переоцінити аттрактивність цих культових «споруд», саме їх розміщення на берегах Дністра завжди буде приваблювати не лише

людей релігійних, але й звичайних туристів, дивуючи й захоплюючи їх своєю загадковістю та незвичною величністю.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Таким чином, виникнення скельних монастирів у Середньому Подністров'ї обумовлено природними, історичними, соціальними та іншими факторами. Роль природного та історичного факторів неможливо переоцінити, адже завдяки сприятливим умовам, виникненням християнства, а далі й чернецтва, виникли унікальні сакральні об'єкти – скельні монастирі Поділля. Їх функціонування та розвиток тісно пов'язаний з історичними подіями, суспільно-політичним життям населення регіону. Протягом тисячолітньої історії існування скельні монастирі Поділля неодноразово закривали, знищували, вони зазнавали руйнування через обвали геологічних порід, господарську діяльність людей, проте деякі вдалось відродити й вони стали справжніми визначними сакральними об'єктами духовного життя регіону. Функціонування Лядівського та Бакотського скельних монастирів має важливе значення для розвитку паломництва та релігійного туризму Поділля.

Список використаних джерел:

1. Винокур І.С. Скельний печерний монастир: Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. / І. С. Винокур, П. А. Горішний. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994.
2. Давиденко В.В. Монастир. / В. В. Давиденко. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2006. – 272 с.
3. Давиденко В. В. Стежка до святого місця... / В. В. Давиденко // Вінницький край. У просторі часу. – 2004. – №1. – С. 113 – 121
4. Корінний В. І. Скельні монастирі Середнього Подністер'я як комплексні геологічні та культурні історичні пам'ятки. / В. І. Корінний, Л. В. Страшевська // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Географія. – Вип 16. – С. 114
5. Трембіцький А. Історія подільських монастирів: проблеми досліджень. / А. Трембіцький // Пам'ять століть. – 2006. – №2. – с. 62 – 69
6. Дорош І. Лядова – перлина Подністров'я. / І. Дорош, Т. Мельник // Подільська старовина. – 2003. – Режим доступу: <http://museum.vn.ua>

Атаман Л. В. Просторово-часовий аналіз скельних монастирів Поділля. У статті розглядаються історико-географічні аспекти формування та розвитку скельних монастирів Поділля, їх історико-архітектурні особливості, суспільна та культова значимість, сучасний стан та місце в духовному житті Подільського краю.

Ключові слова: скельний монастир, храм, культові споруди, сакральний об'єкт, сакральний туризм, особливості розміщення, духовна та культурна спадщина.

Атаман Л. В. Пространственно-временной анализ скальных монастырей Подолья. В статье рассматриваются историко-географические аспекты формирования и развития скальных монастырей Подолья, их историко-архитектурные особенности, общественная и культовая значимость, современное состояние и место в духовной жизни Подольского края.

Ключевые слова: скальный монастырь, храм, культовые сооружения, сакральный объект, религиозная сфера, сакральный туризм, особенности размещения, духовная и культурное наследие.

Ludmila Ataman. The Spatio-temporal analysis of the monasteries Podillia. The article examines the historical and geographical aspects of the formation and development of the monasteries Podillia, their historical and architectural features, social and religious significance, current status and place in the spiritual life Podolsk region.

Keywords: rock monastery, church, places of worship, sacred object, sacred tourism, especially the placement, the spiritual and cultural heritage.